

1)

La casa natal és la relació amb la mare. Ho vull deixar dit d'entrada, encara que sigui de manera abrupta, perquè no se m'oblidi; perquè no se'ns oblidi. Sé que no és recomanable tirar pel dret com acabo de fer. Trair els proverbis populars, que són de tradició matrilineal, no acostuma a ajudar gaire a la vida. Però m'hi arrisco. A vegades dir no a la mare, als seus consells i advertències, no pas a ella, marca un camí d'iniciació. Espero que aquesta vegada funcioni.

Començo, per tant, la casa per la teulada mentre anuncio que tiraré la casa per la finestra. La desmantellaré de trastos patriarcals, la poliré perquè rellueixin les relacions maternes que funden la casa natal. Posar la primera pedra a la coberta és una manera de protegir-me del deliri, de la pèrdua en la munió d'intuïcions, lectures, experiències compartides amb les companyes de Duoda, descobertes i recerques feministes que la indiquen, al costat de la pobresa de paraules que la diuen. *Delirium* deriva de *deliro*, diu María Zambrano a *El hombre y lo divino*. *Deliro* vol dir “sortir, desviar-se del solc”.¹ ¡Que fàcil és sortir-se de mare en el desordre simbòlic! ¡Que fàcil embogir quan es perd la mare!

Va ser a Montreal, l'any 1980, en un congrés dedicat a les dones i la bogeria, quan a Luce Irigaray va revelar-se-li aquesta veritat.² La bogeria de les dones neix del matricidi que funda la societat patriarcal, neix de negar que les relacions amb ella, la mare de cadascuna i cadascun, siguin la primera casa. La bogeria arriba en el moment en què se censura: “la estancia *in utero* y cuando el corte con esa primera morada y la primera nodriza permanece

*Dedico aquesta conferència a Chiara Zamboni, amb un agraïment especial a María-Milagros Rivera Garretas.

sin interpretar, inpensado, en su cicatriz”.³ El feminisme de la diferència fa anys que ha assenyalat que la cultura patriarcal no ha pensat la matriu com la morada on ens fem cos, sinó com una fantasia masculina. No cal incidir-hi més. En el Diàleg magistral d’ahir, María-Milagros Rivera Garretas deia que avui les filles europees ja no es mesuren en contra de les mares.⁴ La meua deu ser l’última de les generacions de filles europees emancipades que han entrat en conflicte amb les seves mares. Interpretis la conferència d’avui com un acte de restitució. Políticament pot servir a les joves per alliberar les seves mares i de passada les seves futures filles, perquè les malalties de l’ànima també es transmeten per generacions de dones. Fer genealogia femenina és important també per això.

Torno a la casa natal perquè en ella he trobat el secret d’aquesta llibertat en cadena. La casa natal, ho repeteixo, és la relació amb la mare o qui ocupa el seu lloc -com precisa Luisa Muraro-⁵ en una doble o triple dimensió. El seu cos, la matriu i la pell, és el primer lloc on vivim el món i per translació metonímica o per transició objectual, a la manera de Winnicott, ho és la casa que ella habita, arregla i prepara, o fa que ho estigui, per i per a nosaltres. La corporeïtat nega qualsevol dimensió representativa de la casa en pro de la relacional i performativa. Per no caure en confusions i falses generalitzacions, cal que em detingui un moment en subratllar i especificar la naturalesa d’aquesta equiparació entre la casa i les relacions maternes. Com acabo de dir, la casa natal només és la mare per transferència metonímica. No és metàfora de la mare, no és la seva substituta sinó la seva memòria, la recorda i a través de la imatge del record o del somni la fa viva.

Parlar o escriure implica sempre el moviment de combinar y substituir paraules. Els processos metafòrics i metonímics són els eixos en què es dóna la llengua. En la metàfora l’ordre de la significació recau en la paraula substitutiva, en el nostre cas, en la “casa”, no

en la substituïda, la “mare”. En l’acte metafòric el valor l’adquireix la casa, no la mare. El desplaçament objectiva la mare. L’objectivació de l’experiència de la vida és el gran perill de la metàfora, segons adverteix Luisa Muraro a *Maglia o uncinetto* (1981). Luisa l’interpreta com el tropo per antonomàsia de la cultura masculina occidental, precisament per aquest motiu.⁶ En la metàfora, les mares es converteixen en cases de pedra, precioses, belles, però pedres, igual que objectes bells les dones.

Portar el simbòlic a la política, pràctica del moviment de les dones que han conceptualitzat les filòsofes de Diòtima i les de la Llibreria de les dones de Milà, implicaria no oblidar la relació metonímica entre la casa i la mare. És imprescindible recordar-ho, per exemple, en *La poétique de l’espace* (1957) de Gaston Bachelard, un llibre bonic, que tracta amb exquisidesa l’imaginari literari de l’interior de les cases de la infància, però un llibre amb trampa. A les cases maternes de Bachelard no hi ha ni mares ni criatures, hi ha idealització sense vida. En llegeixo un fragment:

“Cuando se sueña en la casa natal, en la profundidad extrema del ensueño, se participa de este calor primero, de esta materia bien templada del paraíso material. En este ambiente viven los seres protectores. Ya volveremos a ocuparnos de la maternidad de la casa. Por ahora sólo queríamos señalar la plenitud primera del ser de la casa.”⁷

Reconèixer la maternitat de la casa no és reconèixer la mare. Ni les cases són mares, ni les mares són cases, les mares fan possible les cases. La maternitat de la casa no és la casa de la mare, requereix de la seva presència i/o acció, implícitament o explícitament. Després de mi, Monica Farnetti farà el viatge literari per la casa natal de les escriptores italianes del segle XX.

Usar el recurs metonímic evita l’amenaça de mort de la metàfora. Per a Luisa Muraro la metonímia és

històricament més pròpia de dones que d'homes perquè neix de la relació, no de la cancel·lació.⁸ Actua per combinació d'elements, objectes, gestos, postures o paraules. Es forma a través de llaços de pertinença no d'arbitrarietat. En la funció metonímica la relació entre el sentit figurat i el literal té un nexa material, espacial, temporal, causal o gestual; i els significats es commuten de manera horitzontal només quan es relacionen amb la vida. La metonímia crea significació en l'experiència viscuda, per això no petrifica.

Llavors, quan afirmo que la casa natal és la relació amb la mare, no estic atribuint cap significació fixa ni fixada, es tracta d'una proposició significant en què la càrrega semàntica va a compte de cadascun i cadascuna. Per a una dona, també per a un home, encara que de manera diferent, la casa natal pot ser la de l'horror, la de la felicitat o ambdues alhora. Tota l'obra de l'artista visual Louise Bourgeois indaga en aquesta ambivalència, la felicitat de la casa de la mare i l'horror de la casa del pare.

2)

Després d'aquesta digressió sobre la relació metonímica entre casa i mare, el títol de la conferència, "La genealogia femenina de la casa natal", pot semblar que per obvi cau en una arbitrària redundància. El títol és fruit del joc de la llengua materna amb María-Milagros Rivera Garretas, és a dir, el joc de les paraules que coincideixen amb les coses. De seguida que el vam trobar, ella mateixa va adonar-se de la reiteració en la filiació femenina. A ambdues ens va agradar l'èmfasi, però cap va ser conscient del sentit profund i originari de la intuïció, del caràcter ontològic que marcava aquell fortuït pleonasma.

En un estudi on s'exploren els orígens culturals de la idea d'espai, la filòsofa Elizabeth Grosz coincideix amb Luce Irigaray en considerar que qualsevol noció d'espai està relacionada directament amb l'anul·lació de la matriu

primigènia d'on neixen totes les criatures.⁹ Grosz mostra com la idea platònica de *chora*, una noció complexa, de naturalesa femenina, que es podria traduir com un pont entre el món de les idees i el de les formes, està a la base de la sexuació fal·locèntrica del món intel·ligible. El món intel·ligible, el de la veritat de la filosofia masculina, és el resultat d'un artifici arquitectònic que apunta fàl·licament cap al cel per negar la terra, la matriu/matèria, d'on neix, i robar-li la paraula. A *Speculum de l'autre femme* (1974), Irigaray fa la mateixa operació amb el mite platònic de la caverna.¹⁰ En la teoria del coneixement de Plató, de la qual el mite de la caverna és la seva imatge més explícita, la vertadera veritat està fora, mentre l'úter/caverna és el regne de l'engany i la confusió, la vertadera veritat és fora. Com ha recordat María-Milagros Rivera, en un text sobre la pietat, publicat el 1949 i més tard a la revista *Aurora*, María Zambrano es refereix a les entranyes com la primera seu de la veritat.¹¹ Restituir la llum al món de la caverna és una aposta política de primer ordre.

En temps pre-patriarcal l'úter havia tingut els seus temples. Es tractava de recintes on es venerava el ventre matern, la seva capacitat de crear vida humana i, amb ella, la material i l'espiritual. En són un exemple els monuments megalítics del turó de Silbury (2600 aC), en el complex d'Avebury, al comtat anglès de Wiltshire; també el de Ggantija, a l'illa maltesa de Gozo (c. 3000 aC) i el temple de Çatalhöyük a Anatòlia (5800 aC). El monticle de Silbury representa el ventre prenyat de la Dea i la rasa plena d'aigua que l'envolta simbolitza el seu cos nodriu. En el monument de Malta, la Deessa ja ha parit. Es tracta de dues edificacions pètries contigües, una més gran que l'altra, la planta de les quals simula la silueta femenina, els contorns del ventre i dels pits prominents de la Gran Deessa i la seva filla.¹² El santuari neolític de Çatalhöyük sembla que era el lloc sagrat on anaven a parir les dones.

Les mares donen el cos i la paraula. Ho sabem des de fa més de dues dècades. De manera que parir és donar a llum,

donar el logos, però també donar a lloc, posar el cos al món. L'etimologia del verb “parir” (en català, castellà, francès, italià o galaicoportuguès), que prové del llatí *parēre* i de l'arrel indoeuropea **perə* (“produir”), obre un univers lingüístic significatiu en relació a l'imaginari arquitectònic del patriarcat occidental. *Parēre* guarda dos sentits: el de fer visible la criatura i el de crear-la. El primer indica l'acció pròpiament del part: portar a néixer, il·luminar, aparèixer; el segon, implica el procés de gestació: produir, generar, engendrar i també “proporcionar”. El part de dona proporciona cossos, engendra cossos proporcionats, cossos de porcions justes. A una criatura humana no li sobra ni li falta res, és un tot harmoniós, inclús en les possibles “malformacions” o els processos de malaltia, tal com ensenya la medicina d'origen xinès..

Precisament, interpretar l'arquitectura com l'art de construir en proporció a la mesura del cos humà és un dels principis clau del *De Architectura* (c. 27 aC) de Vitruvi, el primer tractat occidental d'arquitectura que ens ha arribat. L'obra de Vitruvi, de la qual deriva tot el pensament arquitectònic del patriarcat d'Occident, basa l'art de l'arquitectura en una programació prèvia, planificada a partir de càlculs de proporcions matemàtiques, per diferenciar-lo del mètode constructiu que consisteix en l'acumulació en funció de les contingències. Aquest sistema de proporcions està fonamentat en el cos humà masculí ideal, el dels atletes romans del segle I aC. En el segle XX, el Modulor de Le Corbusier també és una mesura de proporció en correlació amb el cos masculí, segurament el del blanc, europeu, mitjà.

Prenent amb literalitat el sentit vitruvià de l'art de construir com l'art de proporcionar i tenint en compte el matricidi originari de les societats patriarcals al qual m'he referit, la teoria arquitectònica patriarcal usurpa a la mare la seva capacitat d'engendrar una criatura, en el sentit de

proporcionar. Des d'aquest cordó que marca l'etimologia, les mares són les primeres arquitectes, en tant que proporcionen el cos perfecte, el cos de les proporcions apropiades. De manera que l'arquitectura deriva de la capacitat materna de proporcionar, de donar porció i porció sense ideals ni càlculs matemàtics.

La teoria arquitectònica occidental, per tant, també neix del logos filosòfic fal·locèntric antimatern, de la obliteració del part femení com a gènesi de qualsevol proporció humana. En aquest sentit algunes historiadores feministes han descobert una relació entre l'arquitectura grega i el teixir de les dones.¹³ Hi ha estudis prehistòrics i antropològics que mostren que en moltes poblacions neolítiques europees o en altres prehistòriques del continent americà, no només les matrilineals, les dones eren les que construïen les cases, cabanes de fusta o adob -la paraula llatina "casa/ae" significava cabana o barraca- o plantaven les tendes, en el cas que fossin grups nòmades.¹⁴

Si algun interès pot tenir avui l'etimologia, més enllà del plaer de l'erudició, és que descobreix els orígens materns de la llengua dels pobles. És en si mateixa llengua materna perquè conserva una relació primigènica de materialitat entre les paraules i les coses.¹⁵ En aquest àmbit, igual que els orígens de l'arquitectura formen part del camp semàntic de la gestació materna, també l'univers lingüístic de l'espacialitat és de genealogia femenina. El mot llatí *spatium* ve de l'arrel indoeuropea **spei*, la qual designa l'acció de florir, expandir-se, sortir bé. D'aquesta derivació surt que la creació d'espais es relacioni amb el naixement i el creixement.

3)

Les criatures humanes naixem de dona, tal com ha recordat Adrienne Rich,¹⁶ però no a qualsevol lloc. Les criatures trien quan volen néixer, i les mares, si hi són

a temps, escullen on fer-ho, a cobert, sota un arbre o al costat del riu. Naixem de dona en un lloc elegit per ella i creixem en la casa que ella, o qui per ella o amb qui ella estigui, ha preparat per a nosaltres. Una casa de la naturalesa o modalitat que sigui: rica o pobra, petita o gran, palau, pis, cova, abric, cabana, barraca, antre o pessebre. El neguit que se'ls desperta a moltes embarassades unes setmanes abans de parir, el mal anomenat “síndrome del niu”, delit per netejar i endreçar la casa o l'habitació de la criatura que ha d'arribar, indica la consciència ancestral de que el lloc de la vida en què entrem en relació amb la mare ha d'estar preparat, posat en un lloc d'esperança. Però no només. Posar a lloc l'esperança de la criatura -habitació, bressol, etc.- és primordial perquè la mare la investeixi psíquicament, permet que li faci lloc dins seu. Aquest lloc, junt als enceres de la casa material, configura la relació entre la mare i la criatura, crea la casa natal.

En un article publicat al número 52 de la revista *DUODA. Estudis de la Diferència Sexual*, volum dedicat al problema contemporani de la compra/venta dels ventres de les dones, la psicoanalista Cristina Faccincani mostra la importància que té per a una criatura que la mare gestant li faci lloc psíquic abans del físic. Fer lloc psíquic a la criatura vol dir simbolitzar-la, relacionar-s'hi amb imatges, accions i paraules. Pensar on l'ubicaràs, pronunciar i cantar el nom que li vols posar o imaginar-te-la com serà. Faccincani explica el cas d'una nena de quatre anys que somiava recurrentment que era abandonada en un garatge. La nena es despertava desesperada, plorant i cridant al seus pares, una parella d'homes que l'havia comprat. Reduir les dones embarassades a la funció incubadora provoca veritables íncubes a les seves criatures, perquè, i segueixo a Faccincani, està absent el cos libidinós de la mare, el cos desitjant de l'ésser humà que ha de venir. Aquestes criatures no han gaudit d'una casa psíquica amorosa amb què configurar la seva de pròpia. Cito Faccincani que ho diu amb més precisió lingüística:

“El cuerpo libidinoso de esta relación (recíproca, al menos a partir de un determinado momento de la vida fetal) está hecho de una trama indivisible de haces de agregados de materia viviente “inteligente” en intercambio, y haces de deseo. Está en la gestación el inicio de la relación transformadora entre exigencia, necesidad y corrientes de deseo, entre materia y alma, entre concreto y psíquico. Lo cual da forma a las coordenadas dentro de las cuales se desarrollará después del nacimiento el espacio gestativo de la psique de la criatura en la psique materna. Y es precisamente el deseo, que precede y que se injerta en las vicisitudes de lo vivo, lo que cataliza esta transformación y esta gestación psíquica.”¹⁷

La relació amorosa en què s'implica cos i ànima entre mare i criatura funda la casa natal. Si la relació no existeix o la mare gestant té dificultat per concebre's com a dos, hi ha moltes probabilitats de que les criatures creixin sobre un buit fundador i, per tant, se sentin aparcades com una moto. En una conversa, la mateixa Cristina Faccincani m'explicava que està comprovat que moltes psicopaties estan vinculades amb la dificultat d'algunes embarassades d'investir psíquicament la criatura en la vida intrauterina. Si aquest impediment es perpetua o, en altres casos, apareix i es desenvolupa en la vida de la infància o en l'adolescència, aquesta casa deserta fundant també comporta conseqüències en la filla i el fill, encara que de caràcter diferent per a l'una i per a l'altre.

Explico la meua experiència com una mostra d'aquest darrer cas. La dificultat de la meua mare per desprendre's de l'habitació que va preparar per a mi a casa seva ha derivat en conflictes importants per a mi. M'ha costat sentir el meu cos com a meu, he tingut problemes a l'hora de fer-me un lloc en les relacions d'amistat o de parella o he cregut, de forma obsessiva, que no hi ha lloc per a mi en el món. Anys d'agorafòbia han convertit casa meua, la d'adulta, en el refugi de totes aquestes traves relacionals.

El que em retenia dintre casa no era la por al carrer, als seus possibles perills, sinó les dificultats en entrar en relació. L'escull era la relació basada en la fusió.

L'inconscient funciona amb fórmules molt simples i per això imperatives, sobretot el registre superjoic. L'equació de la fòbia era la següent: si en la meua habitació - projecció del meu cos en la relació materna-, es podia entrar i sortir, fer i desfer, obrir i tancar portes, finestres, cofres i calaixos, qualsevol altra meua habitació d'adult -metonímia del cos relacional- hauria de tenir sempre la porta oberta. Aprendre a tancar la porta és una operació complexa, lenta i dolorosa, però alliberadora. M'ha alliberat a mi, però també i, per sorpresa meua, a ella, la meua mare.

Aquesta és la llibertat de la genealogia femenina a la qual m'he referit més amunt. Una llibertat compartida que explica i incideix en què la casa natal és de les dues. Políticament parlant, la casa postpatriarcal és aquesta, la que les filles fan lloc interior a les mares quan aquestes no ho han pogut fer per a elles. Així es trenquen cadenes genealògiques per les generacions femenines que vindran. Perquè la llibertat femenina s'hereta per les venes de l'ànima. Per no cultivar patriarques cal disposar d'una bona càrrega genètica de llibertat.

4)

El malson del garatge de la nena de 4 anys o l'agorafòbia d'adult reforcen la proposició amb què he començat: que la casa natal és la relació mateixa amb la mare concreta. Només en segona posició és el lloc físic de les relacions maternes i familiars. Ocupar un lloc secundari no significa un paper poc important. La casa material col·labora en la creació de les relacions. El psicoanalista Donald W. Winnicott ha analitzat la importància que tenen els objectes de l'entorn d'un nadó, peluixos, mòbils, sonalls, mantes, etc., perquè la criatura calmi l'angoixa

de l'absència de la mare. L'objecte fa de mediació entre el nadó i la mare. El peluix que conserva l'olor materna li permet dormir. ¡Quantes mares no han viscut la tragèdia que significa la pèrdua de la nina de drap o el peluix amb què s'abracen tot el dia!¹⁸ Virginia Woolf es va posar un vestit de la seva mare per exposar-se davant del món en la foto que havia de publicar-se a la portada de la revista *Vanity Fair*, l'any 1924 ¡Quantes mares no porten les fotos de les seves criatures arreu, a la bossa, al cotxe, al telèfon, o a la feina!

Naixem amb aquesta capacitat de convertir el nostre entorn objectual en mediació viva per a la relació amb la nostra/e mare. La casa física, la material també té aquesta funció. L'escriptora i psicoanalista Lydia Flem explica a *Comment j'ai vidé la maison de mes parents* (2004) el procés de desmuntar la casa paterna i materna com una pràctica del dol.¹⁹ Marguerite Duras ha vist clara la correlació del pla material amb el de les relacions espirituals de la casa de la infància. Ho diu així al capítol de *La vie matérielle* (1987) que dedica a la casa:

“El orden exterior, el orden interior de la casa. El orden exterior, es decir el arreglo *visible* de la casa, y el orden interior que es el de las ideas, de los soportes sentimentales, de las eternidades de sentimientos de cara a los niños. Una casa, tal como mi madre la concebía, era para nosotros, así. (...). Es una actividad que ignoran completamente los hombres. Ellos pueden construir casas, pero no crearlas”.²⁰

Obro un parèntesi per referir-me a aquest darrer paràgraf. És significatiu que Duras llegeixi l'acte de crear cases i el de construir-les en el tall que marca la diferència sexual, perquè Heidegger, un dels primers fenomenòlegs de l'habitar, ho omet quan distingeix entre el “construir que cultiva” i el “construir que edifica”.²¹ En realitat, aquí només m'interessa Heidegger a propòsit d'Elfride Petri, la seva esposa, antiga alumna, antisemita com

ell, la responsable de crear la senzilla cabana de fusta de la Selva Negra que tanta tinta ha abocat sense ella. Elfride va pensar i dissenyar la cabana perquè Heidegger hi pogués desenvolupar el seu treball intel·lectual. Va comprar els terrenys amb els diners d'una herència de la seva família, la va planificar, la va fer construir al fuster del poble i s'encarregava de cuidar-la.²² Estic segura que gràcies a aquesta obra de cultiu i d'edificació Heidegger va descobrir una de les idees que més repercussió ha tingut en l'arquitectura i el pensament de la segona meitat del segle XX: que l'habitar és una condició del ser. Tanco el parèntesi d'Elfride.

Tornant a la dualitat de la casa de la infància de Marguerite Duras, l'escriptora francesa mostra que la casa natal està teixida de materialitat, però sobretot d'espiritualitat relacional amb la mare. Wanda Tommasi ha observat que per a Duras no hi ha solució de continuïtat entre l'àmbit material i l'àmbit espiritual de la casa materna.²³ En la casa natal de Duras, com en la de moltes de nosaltres, la mare converteix en transcendents els gestos quotidians de la vida material.

Per concloure, les investigacions sobre la relació entre mares i criatures han portat a Winnicott a identificar una àrea entre ambdós on es fa possible la relació, una zona que ha anomenat "espai potencial". L'espai potencial de Winnicott no és ni objectual ni personal és un lloc de naturalesa ambivalent que es crea entre la mare i la criatura i que facilita la relació.²⁴ Es podria comparar a la funció de la placenta en la vida intrauterina, segons l'ha interpretat Irigaray.²⁵ La placenta és la membrana que possibilita la relació nutricional entre la mare i el fetus. Per Irigaray és l'òrgan fundant de la relació perquè no pertany exclusivament ni a la mare ni al fetus. La mare la genera pel fetus i s'escola amb ell quan aquest neix. La placenta, igual que l'espai potencial de Winnicott a la qual em recorda, embolcalla la relació. Es tracta d'un teixit físic, psíquic i espiritual que permet a la mare que la criatura

sigui. La casa natal és aquest embolcall de la relació materna, farcit d'objectes, racons, emocions, ràbies i pors. Somiar-la és una forma de recordar que la relació amb la mare és la casa del ser.

La política primera, la de les dones, és possible perquè la relació amb la mare té seu. Sense la casa natal, abric de la relació i model dels vincles sense fusió ni possessió, no hi ha relació política, hi ha exercici de poder o posició de submissió. La casa natal és l'origen de la relació política, és a dir, origina la política. He començat la casa per la teulada i acabo de posar els seus fonaments.

Recepció de l'article: 28 d'abril de 2017.

Aceptació: 4 de maig de 2017.

Paraules clau: Casa natal - Genealogía femenina -
Relacions mare i criatura - Arquitectura femenina.

Keywords: Birth Home - Female Genealogy - Mother and
Child Relations - Female Architecture.

notes:

¹ María Zambrano, *El hombre y lo divino*, Ciutat de Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 2005 (1955), p. 31.

² Vid. la conferència "El cuerpo a cuerpo con la madre" a Luce Irigaray, *El cuerpo a cuerpo con la madre. El otro género de la naturaleza. Otro modo de sentir*, Barcelona: LaSal, 1985, p. 32-44.

³ *Ibidem*.

⁴ El Diàleg de María-Milagros Rivera Garretas es publica en la secció "Articles" d'aquest mateix número de la revista.

⁵ Luisa Muraro, *El orden simbólico de la madre*, Madrid: horas y Horas, 1994 [1991].

⁶ Luisa Muraro, *Maglia o uncinetto. Racconto linguistico-politico sulla inimicizia tra metafora e metonimia*, Roma: manifesto libri, 1981.

⁷ Gaston Bachelard, *La poética del espacio*, Ciutat de Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 2000, p. 30.

- ⁸ Luisa Muraro, *Maglia o uncinetto...cit.*
- ⁹ Elizabeth Grosz, “Women, Chora, Dwelling”, dins Sophie Watson, Katherine Gibson, *Postmodern Cities and Spaces*, Oxford: Blackwell, 1996. p. 47-58.
- ¹⁰ Luce Irigaray, *Espéculo de la otra mujer*, Madrid: Akal, 2007 [1974], p. 221 i ss.
- ¹¹ María Zambrano, “Para una historia de la Piedad”, *Aurora. Papeles del Seminario María Zambrano* (2012). *Documentos de María Zambrano*, p. 64-70.
- ¹² Vid. Anne Baring, Jules Cashford, *El mito de la diosa*, Barcelona: Siruela, 2005, p. 125-128.
- ¹³ Vid. Dörte Kuhlmann, *Gender Studies in Architecture: Space, Power and Difference*, Londres: Routledge, 2013, p. 92-93.
- ¹⁴ Norbert Schoenauer, *6.000 años de hábitat: de los pueblos primitivos a la vivienda urbana en las culturas de Oriente y Occidente*, Barcelona: Gustavo Gili, 1984.
- ¹⁵ Sobre la llengua materna vid. Eva-Maria Thüne (curadora), *All'inizio di tutto. La lingua materna*, Torí: Rosenberg & Sellier, 1999.
- ¹⁶ Adrienne Rich, *Nacemos de mujer: la maternidad como experiencia e institución*, Madrid: Cátedra, 1996 [1976].
- ¹⁷ Cristina Faccincani, “El cuerpo ausente”, *DUODA. Estudios de la Diferència Sexual*, 52 (2017), p. 69-74.
- ¹⁸ El mètode d'indagació psicològica conegut com a sistema H-T-P (Home-Tree-Person) indica aquesta funció expressiva de la casa natal. El va inventar el psicòleg John Buck l'any 1948 en descobrir que quan els nens i les nenes dibuixen les cases, els arbres i les persones de la seva família, estan parlant d'elles o d'ells. Avui també es practica en adults.
- ¹⁹ Lydia Flem, *Com vaig buidar la casa dels meus pares*, Palma de Mallorca: Leonard Muntaner, 2009.
- ²⁰ Marguerite Duras, *La vida material*, Barcelona: Plaza & Janés, 1988, p. 58.
- ²¹ La distinció es troba en la conferència “Construir, habitar, pensar”, impartida a Darmstadt el 1951, vid. Martin Heidegger, *Conferencias y artículos*, Barcelona; Serbal, 1994, p. 127-142.
- ²² Sobre el paper d'Elfriede Prezi en el disseny i planificació de la cabana de Heidegger, vid. Rossana Rossanda, “Hannah, Elfride e Martin”, *Il Manifesto*, 29 de juny de 2008. La revista *Sin Permiso* ha publicat la traducció castellana a <http://www.sinpermiso.info/textos/hannah-elfride-y-martin>.
- ²³ Wanda Tommasi, “La vita materiale”, dins Buttarelli, Annarosa, Giardini, Federica (curadores), *Il pensiero dell'esperienza*, Milà: Baldini & Castoldi, 2008, p. 90-100.
- ²⁴ Donald W. Winnicott, *Realidad y juego*, Barcelona: Gedisa, 1993 [1971], p. 139 i ss.
- ²⁵ Luce Irigaray, *Yo, tú, nosotras*, Madrid: Cátedra, 1992, p. 35-41.